

DİNİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ*

R.H. THOULESS

Çev.: M. Naci KULA**

Dinin psikolojik incelemesinin başlangıcında insan şu soru ile başlayan yanlış bir yol takip edebilir: "Dinin psikolojik temeli nedir?" Verilecek cevaplardan biri, kişinin dininin onun cinsiyetinde veya dost olmayan çevredeki yardımsız kalışında temellendiği ve kişinin dinî inanç ve davranışlarının bu ilkel ihtiyaçların biçim değiştirmiş ifadeleri olarak düşünebileceğidir. Başka yazarlar, dinin temeli, insanın tabiat ile birliği konusunda bir coşkuyla arasına şuuruna varması veya etrafındaki insanların problemleri ya da kendisinin ahlâkî çatışmaları hakkında sözlü düşünme yöntemi olarak tarif etmişlerdir. Bunların herbiri, insanların dinlerinin tek kaynağı ve menşei olarak ileri sürülebilir. Bu tür düşünüş tarzı, şimdi kırk sene öncesinden daha az yaygındır. Sanırım, bu düşünüş, dinin psikolojik olarak anlaşılmasına giden yolda bir tuzaktır. Bu faktörlerin herhangi biri veya hepsi dinin oluşumunda rol oynayabilirler. Tuzak, bunların sadece birinin yegâne faktör olduğunu söyleme eğiliminde yatmaktadır.

Dinî inanç ve davranışın tek psikolojik temeli olduğu fikri, günümüzde açıkça ifade edilmekten ziyade öyle olduğu farzedilmektedir. Bir çok din filozofu, sanki St. Anselm tarafından ileri sürülen; Tanrı'nın varlığının muhakeme yöntemiyle ispat edilebileceği ve bu tür muhakemenin kabul edilmesinin, dinî inanç için yeterli psikolojik sebep olacağı fikrini savunuyor görünmektedir. Bazı yazar-

* Bu konu, R.H. Thouless'in, "An Introduction to the Psychology of religion" (1971) isimli kitabının 15-19 nolu sayfalarının tercümesidir.

** Araş. Gör.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Din Psikolojisi Araştırma Görevlisi.

lar da, kişinin muhakeme yoluyla ispatı mümkün olmayan, fakat gerçekliğinden şüphe duyulmayan dinî objelerin gerçekliğinin sezgi ile elde edilen kesinliğe sahip olabileceğini belirtmektedirler. Bazıları, dinî inançları Kilise'nin veya İncil'in otoritesine dayandırır. Bazıları, ahlâkî isteklerin önemini vurgulayıp, yüce kanun koyucu kavramında ahlâkî istekler için müeyyideler bulurlar. Bazıları da, tabiatın güzelliğine işaret edip, onda sevgili yaratıcının kudretini keşfederler. Bütün bunlar, dinî tutumun gelişiminde rol oynayan faktörler olabilir. Fakat hiçbir makul olarak dinî tutumun yegane kaynağı olarak sayılamaz. Din, bir çok kökü olan karmaşık bir yapıdır. Eğer, "Dinin psikolojik temeli nedir?" sorusunu tekil olarak sormak yerine bunu geçici olarak, "Dinin psikolojik temelleri neler olabilir?" diye çoğul şekilde, sorarsak, dinî bir psikolojik araştırma için daha ümit verici bir başlangıç yapmış oluruz.

Eğer dinî tutumun oluşumuna sebep olduğu iddia edilen faktörleri sınlarsak, onların başlıca dört grubtan meydana geldiğini görürüz; sosyal etkiler, tecrübeler, ihtiyaçlar ve düşünme yöntemleri.

Birincisi, sosyal faktör olarak da isimlendirilebilir; bu, dinî tutumun gelişmesindeki bütün sosyal etkileri kapsar: Aile eğitimi, sosyal gelenekler, çevrece uygun görülen tutumlar ve fikirlerle uyumu sağlayan sosyal çevrenin baskıları. Bu tür etkilerle en çok ilgili olan psikolojik kavram, "telkin"¹ (suggestion) kavramıdır.

Dinî gelişmedeki sosyal faktörü inceleyenlerden çoğu; onu birçok insanın dinî tutumunun yegâne temeli olarak değerlendirme eğiliminde olup, yaratıcı birkaç kişi hariç, insanların dinî düşüncelerinin ancak ikinci elden meydana geldiğini savunmuşlardır. Şüphesiz onlar, sayıca pek fazladır: sosyal faktör, sosyal gelişmede etkisi olan bir unsurdur, fakat diğer faktörlerin etkisini sadece birkaç kişiye mal etmeyi gerektirecek hiçbir sebep yoktur. Birçok sıradan insanın, dinî tutumu pasif bir şekilde kabullenmediği, bilakis sahip oldukları tecrübe ve ihtiyaçlarıyla uyusacak şekilde sosyal olarak kabul edilen şeyle tepki gösterdiği meydandadır.

Buna ek olarak, biz dinî tutumun oluşumuna etki eden ihtiyaç ve tecrübe türleriyle de ilgilenmekteyiz. Dış dünyadaki güzelliğin, düzenin ve iyiliğin hissedilen varlığının dinî tutumun ortaya çıkışında rol oynadıkları daima düşünülmüştür. Biz dış dünyadaki güzellik, düzen ve iyiliğin dinî inancı savunmak için akli bir sebep olup olmadığı konusuna girmeksizin, dış dünyadaki güzellik, düzen ve iyiliği dinî tutumun gelişiminde, mümkün bir psikolojik faktör olarak kabul edebiliriz.

1 Telkin: Bir görüş ya da inancı benimsetme ve aşılama çabası. (Sencer, Muzaffer; Yöntembilim Terimleri Sözlüğü, T.D.K. Yay., Ank. 1981, s. 75.)

Güzellik, ahenk, düzen ve iyilik deneyimlerine karşıt olarak, çirkinlik, düzensizlik ve kötülük deneyimleri de mevcuttur. Bu karşıtlık, dinî tutumdaki dualist² unsurun gelişimini mümkün kılar, mesela, bir taraftan insanüstü iyi bir varlığın, diğer taraftan kötü bir kişinin veya gücün bulunduğu zamandaki gibi.

Dinî tutumun gelişiminde rol oynayabilecek zıtlıklar çifti arasındaki bir diğer tezat da ahlâkî çatışma deneyimidir, yani kişinin kendisini doğru yola ilettiğini farzettığı davranışa sebep olan kuvvetler ile yanlış yola düşürdüğünü saydığı kuvvetler arasındaki çatışma. Bu çatışma da dinî tutumda dualizme neden olabilir, çünkü yanlış itici kuvvetler, manevi dünyadaki Tanrı'ya zıt olan güçlere ait olarak düşünülürken; doğruya itici kuvvetler, Tanrı'nın isteği ile uyum içinde olanlar olarak kabul edilebilmektedir.

Ahlâkî veya doğal düzenin deneyimine ilave olarak, ayrıca doğrudan Tanrı veya dinî tutumun bazı diğer objeleri ile ilgili gözükten, içten gelen duygusal deneyimler dizisi de mevcuttur.

Her ne kadar biraz daha geniş manada kullanmak tercih edilirse de, bu içten gelen deneyimler bazen basitçe "dini deyimler" olarak isimlendirilmektedir. Bu içten gelen deneyimler en etkileyici şekilleri ile dinî mistisizm (religious mysticism) edebiyatında incelenebilir. Ancak onları mistik geleneğe mal etmek için gerekli bir sebep yoktur. İçten gelen deneyimler bütün dindar kişilerin deneyiminde faktör olabilirler. Sosyal faktörlerin teistik din türünü sağladığı yoruma onların doğuştan sahip oldukları sanılmamaktadır, teist olmayan kişi yorumladığı benzer deneyimleri teist olmayan bir şekilde (şahsi olmayarak) belirtebilir. Bu kişi ile, iletişim deneyimine benzemesi yönüyle bu tip yan tasavvufi deneyimlerin kişisel teistik yorumunun en tabii deneyim olması gerçeğine uygun düşmektedir.

İleri bölümlerde dinî tutumun oluşumunda rol oynayan mümkün faktörler olarak göreceğimiz bu üç çeşit deneyim, uygun olarak dinde doğal (natural) ahlâkî ve hissi (affective) faktörler olarak isimlendirilebilir.

Bir çok yazarın dinî inancın kaynağı olarak saydıkları bir diğer faktör, başka hiç bir yerde tamamen tatmin olmamış dinî tatmin için hissedilmiş olan ihtiyaçların varlığıdır. Bunlar dört başlık altında gruplandırılabilir: Güvenlik ihtiyacı, sevgi ihtiyacı, kişisel güven ihtiyacı ve ölümün kaçınılmazlığından doğan ihtiyaç. Bu ihtiyaçların birçoğu, zaman zaman dinî inancın yegâne kaynağı olarak önerilmiştir. Benim düşünceme göre, herbiri makul bir şekilde dinî tutumun gelişiminde mümkün faktör olarak düşünülebilir.

2 Dualizm: Birbirinden ayrı, bağımsız, birbirinin yanında ya da karşısında bulunan iki ilkenin varlığını kabul eden görüş. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Akarsu, Bedia.; Felsefe Terimleri Sözlüğü, T.D.K. Yay. Ank. 1975, s. 95; Bolay, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ötüken Yay., İst., 1981, s. 77-78.

Üzerinde durulacak son faktör, dinî tutumun gelişiminde özlü muhakemenin oynadığı roldür. Din hakkındaki bir çok tartışma yazılarında bu faktörün dinî fikrin oluşumunda şimdiye kadar hiçbir psikoloğun değinemediği daha büyük rol oynadığına dair yaygın bir görüş mevcuttur. Bu tür yazılar, kişilerin dinî inançları lehinde ileri sürdükleri delillerin inançlarını savunmaları için sebeplerdir ve diğer kişilerin dinî inançlar aleyhine ortaya attıkları deliller ise, bu inançları reddetmek için sebepler gibi gözükmektedir. Kişinin herhangi bir düşünce lehine ileri sürdüğü tatmin edici delilin kişiye bu fikri savunabilme imkanı veren ortamın bir parçası olduğu gerçeği şüphesizdir. Fakat hiçbir psikolog, bu delilin kendi kendine bu fikri açıklayabilmek için yeterli olduğunu iddia edemez. Psikolog, fikirlerin oluşumunda büyük bir rolün ihtiyaçlar ve hisler gibi rasyonel olmayan faktörlerce oynadığını ve inançların belirlenmesinde entellektüel yöntemler diğer sebeplere dayandırılarak savunulan fikirler için açık rasyonel ispatlamalar sağlamak suretiyle sadece ikincil bir rol oynayabilirken bu faktörlerin aynı inançların belirlenmesinde başlıca rolü olduğunu tahmin edebilir.

"Rationalisation" terimi, rasyonel olmayan temeller ile desteklenen inançlar için entellektüel ispatın gelişim yöntemini tarif etmek üzere benimsenmiştir. Şüphesiz ki bu tip yöntem mevcuttur ve kişi inancının rasyonel olmayan belirtilerinin farkında olmayabilir ve ortaya sürdüğü entellektüel temellerin, bu inancı savunmak için gerçek sebepler olduğunu iddia edebilir. Mesela, o, nesil tükenmesinden korktuğu için insanın ölümsüzlüğü fikrini destekleyebilir. Bu prensibin kabul edilişi elbette ki sözkonusu inancın doğru veya yanlış olduğunu belirlememiz için bize imkan vermez. Bu kişinin komşusu, sürekli varoluştan korktuğu için ölümsüzlük aleyhine tartışma yapabilir. Bununla birlikte, gerçek psikolojik yöntemmişcesine "rationalisation"un kabul edilişi; kişilerin, hakkında sarsılmaz duygulara sahip olduğu meselelere ilişkin inançlar ile ilgili olan delillerin dikkatli incelenmesi için bir sebep teşkil eder.

Şayet dinî inançların oluşumunda zihnin tek fonksiyonunun rationalisation olduğu kabul edilseydi, entellektüel faktörü, dinî tutumu oluşturan unsurlardan biri olarak önermek için pek az sebebimiz olabilirdi. Bununla birlikte, inanç hakkındaki düşünce yöntemlerinin etkisi üzerindeki bu tür aşırı görüşü desteklemek için pek fazla yeterli sebepler yoktur. İnsan düşünen hayvandır ve onun düşüncesinin sonuçlarından birisi, hernekadar diğer faktörlerin etkisi olsa da, kişinin hangi inancı kabul edip, hangisini reddedeceğine karar vermesinde yardımcı olmalıdır. Bazı insanlar entellektüel yöntemin etkisi olarak dinî inançlar sistemini geliştirirken; diğerleri, inançları reddetmek için zihni sebepler bulduklarına inandıklarından dini tutumu kabul etmezler.

Birçok muhafazakâr roman, Tekvin kitabındaki (Book of Genesis) yaratılış hikayesinin tarihi doğruluğuna veya İsa Mesih'in bedenen yeniden diriltilmesine inanmadıkları için Hıristiyan inancını terketmeye kendini zorunlu hisseden

dindar insanların entellektüel çabaları ile ilgilidir. uydurma konusu olarak az yaygın olmasına rağmen, ilk dinî tutumlarını reddedip, birtakım dinî inanç sistemi kabul etmek için rasyonel sebepler bulduklarını iddia eden inançsızların benzer ihtilaflarının kayıtları da mevcuttur. Her iki durumda da (kabul ve red) mücadelenin kısmen diğer faktörlerle başlatıldığı muhtemeldir, fakat muhakeme yöntemi bu ihtilafta ve bunun kesin çözümünde kendi önemli rolünü oynamıştır. Hernekadar oynadığı rolü abartmak kolay ise de, rasyonel faktörün dinî tutumun oluşumunda (veya yıkımında) etkili bir çok faktörden biri olarak kabul edilebileceğine dair yeterli deliller mevcuttur. Yukarıda da ileri sürüldüğü gibi dinî tutumun gelişiminde bir çok faktör sözkonusudur. Bunlar gelecek bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacaktır. Bu faktörleri şöyle özetleyebiliriz:

- 1- Öğretimin ve çeşitli sosyal baskıların etkisi (Sosyal faktör)
- 2- Dinî tutumun oluşumunda etken çeşitli deneyim türleri; özellikle:
 - a- Dış dünyadaki güzellik, düzen ve iyilik (Doğal faktör)
 - b- Ahlâkî çatışma deneyimi (Ahlâkî faktör)
 - c- Dinî heyecan deneyimi (Hissi faktör)
- 3- Tamamen veya kısmen tatmin edilmemiş ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıkan faktörler; özellikle:
 - a- Güvenlik
 - b- Sevgi
 - c- Kendine saygı
 - d- Ölüm hakkında emin olmaktan kaynaklanan ihtiyaçlar.
- 4- Sözlü düşünme yöntemi (Entellektüel faktör).

Dinî tutumun ortaya çıkışında rol oynayan faktörlerin bu tür sıralanışları bir deneme sayılmalıdır. Bunun başlıca hedefi, sonraki araştırmalara rehber olmasıdır. Bu probleme uygun olan araştırma metodu, faktör analizini ihtiva eder. Böylece bir araştırma gerçekleştirildiği takdirde, teklif edilen faktörlerin hepsinin değil, fakat bir kısmının gerçekliği desteklenmiş olur. Yukarıdaki listede bahsedilmeyen başka faktörleri de belirtmek mümkündür. Bu yazı, dinî tutumun kaynaklarının analizi probleminin bir çözümü olarak ileri sürülmemiştir, fakat halihazırdaki çalışmaya rehber olarak kullanılacak bir hipotez gibi farzedilmelidir.